УДК 398

И.И. Ямалтдинов

ФОЛЬКЛОРЧЫ ГАЛИМ ХӘМИТ ЯРМИ

Статья посвящена анализу научной и научно-организационной деятельности первого доктора филологических наук по фольклористике, заслуженного деятеля науки Татарстана, лауреата Государственной премии Республики Татарстан имени Габдуллы Тукая, выдающего татарского фольклориста Хамита Ярми. В работе рассматриваются основные направления его исследований. Особое внимание уделяется созданию учёным собственной научной школы.

Ключевые слова: татарская фольклористика, Хамит Ярми, сектор фольклора, отдел народного творчества ИЯЛИ имени Г. Ибрагимова, собирание татарского фольклора, фольклорные научные экспедиции, татарское устное народное творчество, научное изучение татарского фольклора.

The article is devoted to the analysis of scientific and scientific-organizational activities of the first Doctor of Philology in folklore, Honored Scientist of Tatarstan, Laureate of the Gabdulla Tukai State Prize of the Republic of Tatarstan, outstanding Tatar folklorist Hamit Yarmi. The main directions of research are considered. Special attention is paid to the creation of scientists' own scientific school.

Keywords: Tatarian folklore, Khamit Yarmi, folklore sector, folk art department of the IYALI named after G. Ibragimov, collecting Tatar folklore, folklore scientific expeditions, Tatar oral folk art, scientific study of Tatar folklore.

2024 елның 5 маенда күренекле фольклорчы галим, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе, Г. Тукай исемендәге Дәүләт бүләге лауреаты, филология фәннәре докторы Хәмит Ярминең (Габделхәмит Хөснетдин улы Ярмөхәммәтевнең) тууына 120 ел тулды.

Хәмит Ярми Төмән өлкәсе, Кырынкүл авылында 1904 елда туып, башлангыч белемне әтисе Хөснетдин мулладан ала, соңрак Ямбай авылындагы мәктәптә укый. Төмәндә педагогия училищесын тәмамлый. 1930–1933 елларда Казан педагогия институтында белем ала. Институтны тәмамлаганнан соң, татар теле һәм әдәбияты кафедрасында аспирантурада укырга калдырыла. 1934–1939 елларда «Кызыл Татарстан» газетасы редакциясендә мәдәният бүлеге җитәкчесе, Татарстан Язучылар берлегендә җаваплы сәркатип, Татарстан китап нәшриятендә тәрҗемәче булып эшли.

1939 елда Татар теле һәм әдәбияты фәнни-тикшеренү институты (хәзерге вакытта Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты) ачыла. Институт оешу белән Х. Ярмөхәммәтев өлкән фәнни хезмәткәр, фольклор секторы мөдире булып эшли башлый. Фольклорчы буларак формалашкан галим сектор эшчәнлегенең төп юнәлешләрен, гомумән, фольклористикада кабул ителгәнчә, дөрес итеп, түбәндәгечә билгели: халык иҗаты әсәрләрен җыю өчен фәнни экспедицияләр оештыру; фольклор текст-

ларын әзерләп бастыру; халык иҗаты белән бәйле проблемаларны фәнни өйрәнү. Күрсәтелгән өч юнәлеш буенча эшен планлы рәвештә башлап җибәрә.

Халык авыз иҗаты әсәрләрен халыктан җыюның төп алымы булып, әлбәттә, фәнни экспедицияләр тора. Һәм 1940 елда, әлеге юнәлештә беренче адым буларак, Себергә Х. Ярми җитәкчелегендә «Академик В.В. Радлов эзләреннән» беренче комплекслы экспедиция оештырыла. Бу сәфәр вакытында 80 көйнең ноталары, 4 эпос, 136 әкият, 18 бәет, 1500 җыр һәм 200 мәкаль язып алына. Танылган фольклорчы галим Ф.И. Урманче фикеренчә, әлеге экспедициянең иң җитди нәтиҗәләреннән берсе – мәшһүр «Идегәй» дастанының аерым вариантлары язып алыну [Урманче, б. 9]. Шул ук 1940 елда Татарстанның Бондюг, Красный бор һәм Әгерҗе районнарына, эшчеләр фольклорын өйрәнү өчен, фольклор экспедициясе җибәрелә. Аның эше белән дә Х. Ярми җитәкчелек итә. 1942–1944 елларда Х. Ярмөхәммәтев институт директоры вазифаларын башкара, ләкин «җитди хаталар» җибәрүе сәбәпле, әлеге эшеннән алына. Галимнең «Идегәй» дастанын өйрәнә башлавы дәүләт тарафыннан әнә шулай бәяләнә һәм декабрь аеннан ул Институтта татар фольклоры буенча өлкән фәнни хезмәткәр булып эшли башлый (1961 елдан фольклор һәм сәнгать тарихы секторы мөдире итеп билгеләнә).

Халык иҗатын системалы рәвештә җыю һәм өйрәнү эше, Тел, әдәбият һәм тарих институты СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы составына кертелгәч, 1946 елда башлана.

1945–1950 елларда Институт тарафыннан 11 фольклор экспедициясе оештырыла. Фольклорчылар 200 дән артык торак пунктта булып, барлыгы 243 әкият, 20 меңнән артык җыр-такмак, 96 бәет, меңгә якын мәкаль, әйтем һәм табышмаклар, 362 җыр тексты белән халык уеннарын язып алалар [Ярмухаметов, 1957, с. 173–181].

1951–1955 елларда татар фольклоры фондын баету эше тагын да киңрәк җәелдерелә. Татарстан районнарына яңадан 5 фольклор экспедициясе һәм 4 махсус сәфәр оештырыла, һәм шуның белән республика районнарында әлеге эшкә нокта куела. Шушы экспедицияләр дәвамында галимнәр 38 меңнән артык җыр һәм такмак, 233 әкият, 515 мәкаль һәм әйтем, 87 бәет, 126 җыр тексты белән халык уеннары һәм 200 берәмлектән артык төрле характердагы материаллар (сөйләкләр, истәлекләр һ.б.) язып алып кайталар.

Татарстанда халык авыз иҗатын барлау, җыю эше, нигездә, бер тәртипкә салынгач, фольклорчыларга РСФСРның татар халкы яши торган башка өлкәләренә экспедицияләр оештыру мөмкинлеге ачыла. Һәм алар Х. Ярми җитәкчелегендә 4 республикада (Чувашия, Мордовия, Удмуртия, Марий Эл) һәм 13 өлкәдә (Киров, Пенза, Рязань, Оренбург, Әстерхан һ.б.) булалар.

Татар фольклорын өйрәнү белән беррәттән, Тел, әдәбият һәм тарих институты рус фольклорын җыю буенча да күп эшли. Бу юнәлеш белән фольклор төркеме фәнни хезмәткәре В.Ф. Павлова шөгыльләнә,

ул соңрак рус халык такмаклары (частушки) буенча кандидатлык диссертациясе яклый. Рус авылларына беренче фольклор экспедициясе 1946 елда оештырыла, ә 1950 елдан бу юнәлештәге эш планлы рәвештә алып барыла. Бу очракта М.Ф. Малкина (Юдино), М.Д. Гирдасова (Бондюг районы), Н.А. Ерохина (Алабуга районы) кебек талантлы җыр осталарының репертуарлары язып алыну игътибарга лаек, дип ассызыклый Х. Ярми [Ярми, 1940].

Шулай итеп, Х. Ярми 30 дан артык фольклор экспедициясе оештыра һәм аларның җитәкчесе була. 1920–1960 елларда халык авыз иҗаты әсәрләрен планлы рәвештә җыю нәтиҗәсендә, Институтның бай фольклор фонды булдырыла һәм төрле төр җыентыклар басмага әзерләнә.

1930 еллар ахры – 1940 еллар башыннан аерым оешмалар һәм язучылар, сәнгать әһелләре тарафыннан күпсанлы җыентыклар тупланып нәшер ителә башлый. Шулар рәтендә Х. Ярми һәм А. Әхмәт тарафыннан төзелгән һәм татар халык иҗатының төрле жанрларын үз эченә алган «Халык иҗаты» [Ярми, 1938] китабының икенче басмасы да [Ярми, 1940] дөнья күрә. Шул уңайдан язылган мәкаләсендә С. Гарипов әлеге җыентыкны, нигездә, уңай бәяли, әмма кайбер кимчелекләрне дә күрсәтә [Гарипов, б. 80–83].

1940 ел урталарына ук Х. Ярми белән Г. Бәширов ике томлы «Татар халык әкиятләре»нең беренче китабын басмага әзерләп бетерәләр, 1946 елда ул басылып чыга. Бөек Ватан сугышыннан соң Х. Ярми әлеге басмага кабат әйләнеп кайта һәм ул 1951 елда яңадан нәшер ителә. Бу китапка төп фольклор жанрларына караган халык иҗаты әсәрләре үрнәкләре кертелә һәм ул үзенә күрә югары уку йортларының филология факультетлары студентлары өчен дәреслек-хрестоматия ролен үти башлый, чөнки моңа кадәр татар фольклор жанрларының характеры, үзенчәлеге турында тулы мәгълүмат бирердәй җыентык булмый. Китапта Хәмит Ярминең тулаем татар халык иҗатына багышланган зур күләмле мәкаләсе урын алган. Аның беренче өлеше татар фольклористикасы тарихына багышланган. Анда автор шул елларга хәтле фольклорчыларның игътибарыннан читтә калып килгән чыганакларга мөрәҗәгать итә. Аннан соң Х. Ярми төп татар фольклор жанрларының һәркайсын (әкият, бәет, җыр, мәкаль-әйтемнәр, табышмаклар), Совет чоры фольклоры кебек моңарчы өйрәнелмәгән мәсьәләне фәнни яктан анализлый. Җыентыкта санап үтелгән жанр төрләренең иң яхшы үрнәкләре китерелгән, китапның фәнни аппараты да тиешле югарылыкта эшләнгән. Әлеге антология шул чор вакытлы матбугатында югары бәя ала һәм тиз арада халыкка таралып бетә [Фәттах, 1951, б. 119–125].

1954 елда Х. Ярми (баш редактор), Г. Бәширов, Х. Госман һәм А. Шамов тарафыннан әзерләнгән «Татар халык иҗаты» антологиясенең икенче басмасы дөнья күрә. Әлеге җыентык ярты гасырдан артык милли мәктәпләр, педагогия училищелары, югары уку йортлары өчен дәреслек һәм хрестоматия булып хезмәт итә.

1956 елда ике томлы «Татар халык әкиятләре»нең икенче китабы басылып чыга [Ярмухаметов, 1956]. Фольклорчы галим Ф. Урманче ассызыклаганча, әлеге басмалар татар фольклористикасында принципиаль яңа төр җыентыклар булып, үзләренең фәнни әһәмиятләрен әле бүген дә югалтмыйлар [Урманче, б. 11].

Х. Ярми алга таба да халык иҗаты әсәрләре үрнәкләреннән торган җыентыклар әзерләп бастыру эшен дәвам итә. Шундыйларның берсе – 1960 елда чыккан «Бәетләр» җыентыгы. Фольклорчы галим Х. Мәхмүтов язганча, Х. Ярми бәет жанрының теориясенә һәм тарихына караган бик күп мөһим фикерләр әйтеп калдырган [Мәхмүтов, б. 52–53].

Х. Ярми тарафыннан рус телендә әзерләнеп, Мәскәүдә нәшер ителгән (1952, 1957, 1964, 1976 елларда) татар әкиятләре җыентыклары («Гульчечек», «Татарские народные сказки», «Находчивый джигит») кытай, венгр, словен, әрмән, литва, украин, үзбәк, төрекмән, казакъ һәм башка халыкларның телләренә дә тәрҗемә итеп бастырылган [Ахметова, 1984, с. 100–101].

Х. Ярми – халык иҗаты әсәрләрен яңадан халыкка кайтаруга бик күп көч һәм хезмәт куйган зыялы зат. Аның тарафыннан яисә аның катнашында төзеп бастырылган җыентыкларның саны ике дистәдән артып китә [Надиров, 2004, б. 19].

Шул рәвешле, Х. Ярми тарафыннан әзерләп бастырылган фәнни җыентыкларны ике төргә бүлеп карарга мөмкин. Беренчесе – төп татар фольклоры жанрларының барысын да үз эченә алса, икенчесе – аерым бер жанрга гына багышланган. Бу җыентыклар – Х. Ярминең зур һәм төпле фәнни эшчәнлеге нәтиҗәсе. Һәм алар барысы да фольклор җыентыгына куелган катгый таләпләргә туры китереп эшләнгән: кереш һәм искәрмә-комментарийлары да, фәнни аппараты да бар. Материал җыю, аның өстендә киң планлы теоретик тикшеренүләр алып бару, җыентыклар төзү һәм бастырып чыгару тәҗрибәсе академик күптомлыклар әзерли башларга мөмкинлек бирә. 1960 еллар ахырында зур коллектив хезмәт – күптомлы татар фольклоры җыелмасын төзү проекты эшләнә [Ямалтдинов, 2012, 2016]. 12 томлы «Татар халык иҗаты»ның 3 китаптан торган әкият томнарының баштагы икесен Х. Ярми һәм гомере буе фольклор секторында эшләп, күпсанлы экспедицияләрдә дә, шулай ук бихисап җыентыклар әзерләгәндә дә аның беренче ярдәмчесе булган Халидә Гатина төзиләр.

1989 елда әлеге 12 томлык фундаменталь басманы әзерләүдә катнашкан бер төркем галимнәр, шул исәптән Х. Ярми дә (вафатыннан соң), Татарстанның Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясенә лаек булалар.

Фольклористиканың фән буларак өйрәнелергә тиешле өлешен аның тарихы тәшкил итә. Татар фольклорына һәм фольклористика тарихына озак еллар дәвамында филологлар әллә ни игътибар бирмиләр. Татар фольклоры тарихын профессиональ дәрәҗәдә тикшергән Хәмит Ярмине, хаклы рәвештә, аны беренче өйрәнүче дип атарга

була. Әлеге мәсьәләләр аның кандидатлык диссертациясендә күтәрелә [Ярмухаметов, 1947]. Шушы юллар авторының махсус мәкаләсе нәкъ менә шуны анализлауга багышланган [Ямалтдинов, 2009, с. 91–92].

Фольклорчы галим Х. Мәхмүтов 40 ел гомерен халык иҗатын өйрәнүгә багышлаган Хәмит Ярмине «универсаль фольклорчы» дип атый [Мәхмүтов, б. 52–53]. Элгәрләреннән аермалы буларак, ул барлык жанрлар, татар фольклористиканың бөтен юнәлешләре буенча системалы тикшеренүләр алып бара. Х. Ярминең фәнни кызыксынулар диапазоны киң була, әмма галим төп игътибарын фольклорга юнәлтә. Ул гомере буена ару-талуны белмичә халык җәүһәрләрен җыючы, тикшерүче, бастырып, аларны яңадан халыкка кайтаручы була.

Хәмит Ярми бу өлкәне әзерлекле кадрлар белән тәэмин итүгә дә зур игътибар бирә. 1950 еллар ахыры – 1960 елларда аның йогынтысы-ярдәме белән татар халык иҗатының аерым жанрларын, фольклор һәм әдәбият бәйләнешләрен тикшерүгә багышланган кандидатлык диссертацияләре яклана.

1960 еллар ахырына кадәр татар халык иҗатының барлык жанрларын тикшерүне колачлаган теоретик хезмәт булмый. Һәм 1967 елда Х. Ярминең «Татар халкының поэтик иҗаты» [Ярми, 1967] монографиясе дөнья күрә. Бу – татар фольклоры монографик планда тикшерелгән беренче хезмәт. Галим үзенең фольклористик эшчәнлеген халык авыз иҗатын җыю, язып алудан башлап, масштаблы тикшеренүләргә таба бара, җыелган материалларны өйрәнеп һәм гомумиләштереп, билгеле бер фәнни нәтиҗәләргә килә. 1969 елны, татар фольклорчыларыннан беренче булып, Казакъстан Фәннәр академиясендә, алда күрсәтелгән тема буенча докторлык диссертациясе яклый һәм аның хезмәте фольклористика фәненә кертелгән саллы өлеш буларак бәяләнә [Ямалтдинов, 2012, № 1, с. 136–139; Ямалтдинов, 2016].

Хәмит Ярми – татар фольклоры фәнен киң ачышлар дөньясына алып чыккан галим. Язган хезмәтләре – бүгенге көндә татар фольклорчыларының инде өч-дүрт буынын берләштергән академик мәктәбе – галимнең иң зур мирасы. Һәрьяклап та беренче булган Хәмит Ярминең татар фәненә багышланган нәтиҗәле хезмәтләре һичкайчан үзенең кыйммәтен югалтмас.

Әдәбият

Ахметова Ф.В. Фольклор и современная татарская проза: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Казань. 1968. 24 с.

Ахметова Ф.В., Галиуллин Т.Н. Хамид Хуснутдинович Ярмухаметов: К восьмидесятилетию со дня рождения // Советская тюркология. 1984. № 3. С. 100–101.

Галиуллин Т.Н. Современная татарская поэзия и народное творчество: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Казань. 1968. 30 с.

Гарипов С. Халык иҗаты: шул исемдәге җыентык турында // Совет әдәбияты. 1941. № 4. Б. 80–83.

Касимов Э. Сатира и юмор в татарских народных сказках: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Казань. 1966. 27 с.

Махмутов Х.Ш. Татарские народные загадки: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Казань. 1969. 31 с.

Мәхмүтов Х. Беренче профессиональ фольклорчыбыз // Хәмит Ярми. Галим һәм шәхес: мәкаләләр, истәлекләр, хатлар / төз. Х.Ш. Мәхмүтов. Казан: Татар. кит. нәшр. 2004. Б. 52–53.

Надиров И. Олуг галим, хөрмәтле остаз // Хәмит Ярми. Галим һәм шәхес: мәкаләләр, истәлекләр, хатлар / төз. Х.Ш. Мәхмүтов. Казан: Татар. кит. нәшр., 2004.

Надиров И. Халык һәм җыр: Бөек Ватан сугышы чорында татар халык поэтик иҗаты. Казан: Татар. кит. нәшр. 1961. 192 б.

Урманче Ф. Хәмит Ярми һәм бүгенге татар фольклористикасы // Хәмит Ярми. Галим һәм шәхес: мәкаләләр, истәлекләр, хатлар / төз. Х.Ш. Мәхмүтов. Казан: Татар. кит. нәшр. 2004. Б. 7–16.

Урманчеев Ф.И. Пути развития жанров татарского советского народно-поэтического творчества: дис. … канд. филол. наук. Казань. 1968. 20 с.

Фәттах Н. Татар халык иҗаты җыентыгы // Совет әдәбияты. 1951. № 10. Б. 119–125.

Ямалтдинов И.И. Весомый вклад в фольклористику (60-е гг. XX века) // Научный Татарстан. 2012. № 1. С. 136–139.

Ямалтдинов И.И. Первый историограф татарской фольклористики // Актуальные проблемы современной фольклористики: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Казань, 29 июня 2009 г.). Казань. 2009. С. 91–92.

Ямалтдинов И.И. Татарская фольклористика 20–60-х гг. XX века. Собирание, публикация и научное изучение фольклора. Казань: ИЯЛИ, 2016. 184 с.

Ямалтдинов И.И. Татарская фольклористика 20–60-х гг. XX века: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Казань, 2012. 30 с.

Ярми Х. Татар халкының поэтик иҗаты. Казан. 1967. 307 б.

Ярми Х., Әхмәт А. Халык иҗаты. Казан: Татгосиздат, 1938. 167 б.

Ярми Х., Әхмәт А. Халык иҗаты. Икенче басма. Казан: Татгосиздат, 1940. 270 б.

Ярмөхәммәтев Х., Бәширов Г. Татар халык әкиятләре. Казан: Таткнигоиздат. 1956. 396 б.

Ярмухаметов Х.Х. Татарская советская фольклористика за 40 лет // Известия Казанского филиала АН СССР: Юбилейный сборник. Казань, 1957. С. 173–181.

Ямалтдинов Ильмир Илдар улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре, бүлек мөдире